

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 39-49

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

تذکرہ تے تذکرہ نویسی دے محرکات

Abstract

Tazkar'ah is an important genera in literature. In this article the researcher has discussed the famous literary term "Tazkar'ah" and its triggers. "Tazkar'ah" is an Arabic word which has many meanings i.e. remember, Memories, Biography of poet is called "Tazkar'ah". There is much difference between the "Tazkar'ah" and "Byaz" (Personal diary) with the passage of time "Byaz" became the base line of "Tazkar'ah". There are many triggers of "Tazkar'ah" like that the desire of co-existence, appreciation of writers, literary, research interest, historical discretion, trends of besieges, literary factionalism, gladness of mentors, popularity of Poetry.

تذکرہ عربی زبان دا لفظ اے جیہڑا مذکر ورتوں وچ لیا یا جاندا اے۔ ایہہ لفظ عربی دے لفظ ”ذکر“ توں

ماخوذ اے جیہدے معنی بیان کرنا، ذکر کرنا وغیرہ دے نیں۔ تذکرہ دے معنی یاد کرنا، ذکر، یادداشت بیان، یادگار، چرچا وغیرہ دے وی نیں۔ جامع اردو لغات موجب تذکرہ:

”تذکرہ: (ع) مذکر، مذکور، یادداشت، بیان، یادگار، واقعات کی تاریخ،

سرگزشت، سوانح عمری وغیرہ۔“ (1)

اردو لغت موجب تذکرے دے معنی ذکر توں اڈ، سرسری بیان دے طور تے مستعمل نیں۔ تذکرہ توں مراد اے کسے وی شخصیت یا شاعر یا کسے دے کلام دا ہلکا جیہا ذکر کرنا، ”اصطلاحات تدوین متن“ وچ تذکرہ دے لغوی تے اصطلاحی معنی نیں:

”وہ کتاب جس میں شاعروں کا مختصر احوال، نمونہ کلام اوانکے کلام کے

بارے میں مختصر رائے اور تنقید شامل ہوتی ہے۔“ (2)

تذکرے وچ کسے وی شاعر یا تاریخی واقعے دا ذکر ہوندا اے ایس لئی ایہنوں تذکرہ دانان دتا جاندا اے۔ اردو انسائیکلو پیڈیا موجب اوہ لکھت جیہدے وچ شاعراں دی حیاتی تے اوہناں دے کلام نوں حروف تہجی یا زمانی ترتیب نال مرتب کیتا جائے، تذکرہ اے۔ اصل وچ تذکرہ ناں ای ہتی ہوئی تاریخ، ماضی دے ویلے بارے جا نکاری دوان والی لکھت دا اے۔ دو جے معنیاں وچ تذکرے نوں مشاہیر دی سوانح حیات دانان وی دتا جاندا اے۔ انگریزی وچ تذکرہ دے لفظ نوں Remember یا Memory دے ناں نال تعبیر کیتا جاندا اے۔ Remember دے معنی وی بیان کرنا، چیتے کرنا، کسے دا ذکر کرنا، سرگزشت دے نیں۔ ”اردو انگریزی ڈکشنری“ موجب تذکرہ:

“Biography; Remembering, Memories, ذکر

life”.(3)

عربی، اردو، فارسی، پنجابی، انگریزی دیاں لغتاں وچ ایہو معنی بیانے گئے نیں۔ انج ای شاعراں توں اڈ بزرگان دین، عالماں، فاضلاں دے وی تذکرے ہوندے نیں۔ جس طرحاں تذکرۃ الاولیاء از فرید الدین عطار،

تذکرہ علمائے دین از احمد علی، صحیفہ خوش نویساں از غلام محمد ہفت قلمی وغیرہ۔ شاعراں دے حالات تے کلام دیاں ونگیاں نوں تذکرہ دانناں دتا جاندا اے۔ ایہہ دو عناصر حیاتی تے کلام دی متوازن آمیزش ای تذکرے دی لازمی شرط نیں۔ تذکرے شعراء دی سوانح حیات تے کلام تے مبنی لکھت ہوندے نیں۔ انج اصطلاحی طور تے تذکرہ اجہی لکھت نوں آکھیا جاندا اے جیہدے وچ شاعراں دے حالات لکھے ہون تے نال کلام دا کجھ حصہ درج ہوئے۔ ہر تخلیق اپنے وجود لئی کسے جذبے یا تحریک دی مرہون منت ہوندی اے۔ ایس لئی تذکرہ نویسی ول اہل قلم دارحجان تے ایس فن دے عہد بہ عہد ارتقاء دے کجھ مخصوص محرکات سن۔ جہناں نال تذکرہ نگاری دے فن نوں فروغ ملیا۔ ہر انسان دی تمنا ہوندی اے کہ اوہ اپنی حیاتی وچ ای کوئی اجیہا کارنامہ چھڈ جائے جیہدے نال اوہ ہمیش یاد رہوے۔ ایسے لئی ایہہ تمنا تذکرہ نویسی لئی محرک ثابت ہوئی۔ اپنے ناں دی بقاء لئی کئی لوکاں نے تذکرے لکھے جیہدے نال تذکرہ نویسی دے فن نوں ترویج ملی۔ تذکرہ نگاری لئی ایہہ محرک وی فروغ دا کارن بنیا کہ فنکاراں دی قدردانی دا حق ادا کرن دی غرض نال ایہناں فنکاراں دی حیاتی دے حالات محفوظ کیٹے جاوے۔ حنیف نقوی موجب:

”فن کاروں کی قدردانی کا حق ادا کرنے کی غرض سے ان کے حالات زندگی

اور کارناموں کو محفوظ کرنے کا خیال بھی تذکرہ نگاری کا ایک اہم محرک

ہے۔“ (4)

بیاض نگاری تے انتخاب اشعار دا ذوق تذکرہ نگاری دے فن لئی اک محرک سی۔ ہندوستان دی اسلامی تہذیب دے سبب دی سب توں نویکلی خوبی ہر خاص تے عام وچ شاعری دا شوق سی۔ ایس شوق دی تکمیل تے تسکین لئی اہل ذوق اپنے کول ذاتی کتاب یا ڈائری رکھدے سن جس نوں بیاض دانناں دتا جاندا۔ ایہہ رواج تذکرہ نویسی دے مڈھ بن دا کارن بنیا۔ تذکرہ نویسی دے عمل وچ بیاضاں تے شعر و شاعری دے شوق نے وڈا حصہ پایا۔ ماہرین دے مطابق بیاض ای تذکرہ نویسی دا مڈھلا سومہ اے جس وچ ویلے دے نال نال ردوبدل کیتا گیا۔ سلیم اختر لکھدے نیں:

”بالعموم یہ تذکرے ”بیاض“ سے مشابہ ہوتے تھے لیکن شاعر پر رائے زنی

کرتے وقت اسلوب کے ضمن میں جو کچھ کہا گیا اس کی لسانی اہمیت بھی ہے
ویسے انہیں عام طور سے شاعر کی ولایت، تاریخ پیدائش اور وفات،

فہرست تلامذہ اور منتخب اشعار ملتے ہیں۔“ (5)

تذکرے تے بیاض دی اپنی حیثیت مسلم اے جس طرحاں بیاض وچ شاعر دیاں غزلاں، شعر یا شاعر
توں متعلقہ معلومات درج ہوندیاں نیں۔ انج تذکریاں وچ شاعر بارے ہر طرح دیاں معلومات درج کیتیاں جاندیاں
نیں۔ بیاض نویسی وانگر ویلے دے نال نال تذکرہ نویسی وی مقبول عام ہو گئی جیہڑے لوک عمدہ تذکرے لکھن دی
صلاحیت نہ رکھدے، اوہ اپنے ذوق دی تسکین لئی بیاض وچ شعر دا اندراج کرن دا آہر کردے۔ ایسے بیاض نویسی
ریت نے تذکرہ نویسی نوں متحرک کر دتا۔ جس ویلے تذکریاں دا سلسلہ شروع ہويا، اوس ویلے شعر شاعری دا چرچا سی۔
شعری چون دے ودھدے شوق نے بیاض نگاری دی میہ رکھی تے بیاض نگاری اگے ٹردی تذکریاں دی بنیاد دا
محک ثابت ہوئی۔ تذکرہ نویسی دے محرکات وچ اک محرک ادبی تے تحقیقی ذوق دی تسکین سی۔ ادبی تحقیقی ذوق تذکرہ
نویسی دا اہم محرک بنیا، کیوں جے دکھو کہ تذکرہ نگاراں دکھو کہ ادبی تحقیقی رجحاناں نوں مکھ رکھیا۔ بعض تذکرہ نگاراں
جامعیت توں کم لیا، نظم دے نال نال نثر نوں وی تذکریاں دی شکل وچ بیانہ، کجھ تذکرہ نگاراں شاعراں دے کلام دی
نوعیت بارے تذکرے لکھے۔ بعض تذکریاں وچ جغرافیائی حالات دے نال شاعراں دے حالات وی لکھے گئے۔
ایہناں دکھو کہ رجحاناں دے مہاڑاں نال تذکریاں راہیں ادبی سرمایہ سنہلدا چلا گیا۔ تذکرہ نگاراں تے ادبیاں دا ادبی
تے تحقیقی شوق تذکرہ نویسی نوں ودھاوون وچ بہترین محرک ثابت ہويا۔

تذکرہ نویسی تاریخ دا ای عنصر اے جیویں کہ تاریخ ماضی دی سرگزشت دا حال ہوندی اے جہدے راہیں
واقعاں، حالات نوں سامنے لیا یا جاندا اے، انجے تذکرے وچ بیتے ویلے دے شاعراں دے حالات تے کلام دا
ذکر ہوندا اے۔ تذکریاں وانگر تاریخ ادب وچ وی شاعراں دے احوال تے آثار توں متعلق بحث ہوندی اے۔
تذکرہ نگاری دے محرکاں دے حوالے نال ”حنیف نقوی“ لکھدے نیں کہ:

”شعری و لسانی روایات کی عہد بہ عہد ترقیوں کو ایک تاریخی دستاویز کی

صورت میں منضبط کرنے اور اس طرح ادب کے ماضی و حال کا رشتہ اس کے مستقبل سے مربوط رکھنے کا خیال بھی تذکرہ نگاری کی ترویج و اشاعت کے محرکات میں شامل رہا۔“ (6)

ایہو تاریخی شعور تذکرہ نویسی دا محرک بنیا جس نال تذکرہ نویس تذکرہ لکھدا۔ تذکرہ نگار لئی مورخ ہونا وی ضروری سی۔ کیوں جے بہت سارے اجیہے تذکرے لکھدے نیں جہناں وچ عقیدت دے رنگ نوں اُگھیرن لئی تاریخ توں اکھاں میٹیاں گئیاں۔ اک ہور تھاں ”قیام الدین قائم چاند پوری“ نے تذکرہ تے تاریخ دے سمبندھ نوں تذکرہ نویسی دا محرک قرار دتا جس طرحاں مورخ ایس گل دا پابند اے کہ اوہ تاریخ لکھن ویلے تے حالات تے گوڑھی نظر رکھے تے اپنے مواد وچ ترمیم تے تنسیخ کردار ہوئے، انج ای تذکرہ نویسی لئی وی ایہو اصول لاگو اے۔ قیام الدین لکھدے نیں:

”اسی طرح تذکرہ نگار کے لیے ضروری ہے کہ وہ برابر نئے مواد کی جستجو میں رہے اور جمع شدہ معلومات کو زیادہ سے زیادہ مکمل صورت میں پیش کرے۔“ (7)

قائم ہوراں تذکرہ نویسی دے محرک دس دے نال نال ایس فن دی ترویج تے فروغ دارا وی دسیا اے۔ ایسے طرحاں آون والے ویلے تحریک تذکرہ نویسی دی مقبولیت دا بھیت ”مولوی عبدلحی صفا بدایوانی“ نے ایہہ دسیا اے:

”خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا جائے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے۔ ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو۔“ (8)

تذکرہ نویسی دے فن دے فروغ لئی محرک لوکائی یا ادیب ویہل ویلے لطف اندوزی لئی یا ادبی مطالعہ لئی منتخب تے بہترین شعراں دا اک مجموعہ بنالیندے سن۔ ایس عمل نے وی تذکرہ نویسی دی تحریک نوں اگا نہہ ٹوریا۔ حنیف نقوی موجب:

”فرصت کے لمحات میں لطف اندوزی کی خاطر یا محض حاصل مطالعہ کے طور

پر منتخب اور بہترین اشعار یکجا کرنے کا شوق بھی تذکرہ نگاری کو فروغ

دینے میں دوسرے عوامل سے کم اہمیت کا حامل نہیں۔“ (9)

تذکرہ نگاری دے شعر و شاعری دے ذوق دے حوالے نال ڈاکٹر عبادت بریلوی لکھدے نیں کہ:

”یہ تذکرے لکھنے والے زیادہ تر خود اپنے لیے لکھتے تھے اپنی دلچسپی کے لیے

لکھتے تھے اپنے شوق کی تسکین کے لیے لکھتے تھے۔“ (10)

تذکرہ نویسی توں پہلاں با ذوق لوک اپنی پسند دی ڈائری وچ منتخب شعر درج کردے جنہوں بیاض داناں

دتا گیا۔ بیاض ہی تذکرہ نگاری دے فن لئی محرک بنی۔ ڈاکٹر انور سدید نے آکھیا اے:

”اٹھارہویں صدی میں تذکروں کے ماخذات کے لیے زیادہ تر ذاتی

بیاضوں سے استفادہ کیا گیا۔“ (11)

تذکرہ نگاری لئی سازگار ماحول بناون وچ مشاعریاں دا وڈا ہتھ ہوندا اے۔ اٹھارہویں انہویں صدی دے

زمانے وچ جدوں عوام تے بادشاہواں دی آرام طلبی تے عیش پرستی دے شوق تے بزم شعر و شاعری نوں جنم دتا۔

انج عوام تے شاعراں وچ شعر و شاعری دا ذوق پھٹیا جس پاروں مشاعریاں دیاں محفلاں رچائیاں جان لگیاں،

تذکرہ نویسی دافن اگانہ و دھدا گیا۔ ویلے دے نال ایہہ روایت اپنی پختہ تے عام ہو گئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ

قریہ سگوں گھر گھر مشاعرے ہون لگے۔ مشاعریاں دے ایس رواج نال شعری چون، بیاض نگاری تے گلدستہ نگاری

دا رواج عام ہو گیا۔ مشاعریاں دی ریت تذکرہ نگاری دی تحریک نوں اگانہ ٹوریا۔ تذکرہ نگاری دے ودھا وچ

رقابت، معاصرانہ چشمک نے اہم کردار ادا کیتا۔ اک دو جے دی محبت وچ بعض ویلے استاد شاگرد لئی، شاگرد استاد

لئی، تے ہور باہمی رقابت کار تذکرے لکھدے، انج ای ایہہ عمل تذکرہ نویسی لئی محرک ثابت ہو یا۔ ایس دے نال فنکار

تے ادیبان دے باہمی اختلاف وی تذکرہ نویسی لئی ڈھیر مددگار ثابت ہوئے جس بارے ”حنیف نقوی“ آکھدے نیں:

”ارباب فن کے باہمی اختلافات بھی تذکروں کی ترتیب میں بڑی حد تک

معاون ثابت ہوئے ہیں۔“ (12)

شاعراں دیاں رقابتاں، گروہ بندیاں تے متعصب رویاں نے تذکرہ نویسی دا رواج اگانہہ ودھایا۔ جدوں تذکرے لکھے جاندے سن باہمی رقابتاں، گروہ بندیاں تے معاصرانہ چشمک پاروں ایہناں تذکریاں نال بھاویں ادبی تاریخ دا وڈا سرمایہ محفوظ ہوندا گیا پرایہناں وچ صریحاً جانب داری تے ہو رکئی کو جھاں جم پیاں۔ ادبی گروہ بندی نے تذکرہ نویسی نوں اگانہہ ودھایا۔ بعض تذکرے استاد یا شاگرداں دی ڈھیر تعداد نوں نمایاں کرن لئی یاں اپنے ہم خیال شاعراں دیاں صلاحیتاں نوں اجاگر کرن کارن مرتب کیتے گئے۔ حنیف نقوی لکھدے نیں:

”بعض تذکرے اپنے استاد بھائیوں یا شاگردوں کی کثرت تعداد کو

نمایاں کرنے یا اپنے ہم خیال اور ہم مسلک و ہم مشرب شاعراں کی

صلاحیتوں کو اجاگر کرنے کی غرض سے بھی مرتب کیے گئے ہیں۔“ (13)

تذکرہ نویسی دے دور وچ شعر و شاعری دا عام چرچا سی جس پاروں استاد دی شاگردی تے ہم خیال شاعراں نوں ترجیح دین لئی شاعر تے ادیب تذکرہ لکھ دیندے۔ ایس ادبی گروہ بندی پاروں تذکرہ نگاری اگے ودھی۔ یاراں سبناں تے رشتے داراں دیاں فرمائشاں تے وی تذکرے لکھے جاندے رہے۔ ”مولا بخش کشتہ“ ہوراں پنجابی شاعراں دا تذکرہ دی تخلیق بارے لکھیا اے:

”والد صاحب دی خواہش ایہ سی کہ میں سب کچھ چھڈ کے پنجابی ول آ

جاواں۔ اوہ مڈھ توں بڑے آدمی تے ان تھک کم کرن والے سن،

مناکھاپن تے بڈھپا ایہناں اگے کندھ بن کے کھلو چکے سن پر اہناں دا

آدم انجے جوان سی، اوہ مینوں ست کم چھد کے ایس تذکرے نوں پورا کرن

لئی کہندے۔“ (14)

اک دوجے دی فرمائش دے احترام نے وی تذکرہ نویسی دی روایت نوں اگانہہ ٹوریا۔ تذکرہ نگاری دے

فن وچ دور دے امیراں، حاکماں، بادشاہاں دی وی عمل داری شامل رہی۔ کیوں جے تذکرہ نویس، ادیب، شاعر،

بادشاہاں تے امیراں دی خوشنودی لئی داد حاصل کرن دی غرض نال تذکرہ لکھ دیندے جیہدے نال تذکرے دی تحریک اگانہہ ودھی۔ حنیف نقوی لکھدے نیں:

”سلاطین و امراء سے وابستہ اہل قلم انکی خوشنودی مزاج حاصل کرنے کے غرض سے بھی تذکرے ترتیب دیتے رہے ہیں۔ شعرائے فارسی کے کتنے ہی تذکرے اپنے وجود کے لیے اسی قسم کی ترغیبات کے رہن منت ہیں۔“ (15)

مغلیہ دور وچ زیادہ تر تذکرے امیراں بادشاہواں دی تحسین لئی ای لکھے جاندے رہے جیہدے تذکرہ نویسی دا محرک بنے۔ دوجیاں محرکاں توں اڈ تذکرہ نویسی دی ترویج تے فروغ وچ اک محرک ایہہ وی اے کہ بھاویں تذکرہ نویسی دا مڈھ عربی تذکرہ نگاراں توں بجھا، فیر عربی توں فارسی ادب وچ فارسی تذکرہ نویساں نے ایس فن نوں ٹیسی تے اپڑا دتا۔ فارسی تذکریاں دی مشہوری وچ جدوں کمی ہوئی تے ایس صنف دا مڈھ اُردو وچ بٹھیا گیا۔ اُردو تذکرہ نویسی شروع دیاں منزلاں وچ فارسی تذکرہ نویسی دی نقل اے، ایہو وجہ اے کہ جدوں اردو شاعراں دے تذکرے مرتب ہونا شروع ہوئے تے اوہناں وچ نہ صرف عام اصول تصنیف دے لحاظ نال فارسی تذکریاں دی تقلید کیتی گئی سگوں اوہناں تذکریاں دی زبان وی فارسی ای رہی۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی آکھدے نیں:

”اُردو میں تذکرہ نویسی کا رواج فارسی کے زیر اثر ہوا، چنانچہ اُردو شاعروں کے تذکرے بھی بالکل اسی طرز میں لکھے گئے جس میں فارسی شاعروں کے تذکرے لکھے جا رہے تھے۔“ (16)

انج فارسی توں اردو تذکرہ نویسی دا رواج پیا جس پاروں تذکرہ نگاری دافن ودھیا۔ ایسے روایت نوں اردو نے پنجابی زبان وچ تذکرہ نویسی ول رائج کیتا جیہدے نال پنجابی زبان وچ وی تذکرے دی روایت نے جنم لتا۔ شاہین کرامت علی لکھدیاں نیں:

”پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ لکھن دی ابتداء تذکریاں توں ہوئی۔“

ایہہ روایت دراصل اردو دی تقلید وچ پنجابی وچ شروع ہوئی۔ پنجابی وچ تذکریاں دی ابتدا باوا بدھ سنگھ دے ہتھوں ہوئی۔ اوہناں نے شاعراں دے چار تذکرے لکھے۔“ (17)

تذکرہ نویسی دا رواج عربی توں فارسی، فارسی توں اردو تے اردو توں پنجابی وچ ہويا۔ تذکرہ نگاری دا مڈھ، عربی، فارسی، اردو توں پنجابی ول ہويا۔ پاکستان بنن مگروں پہلی تذکریاں تے تاریخاں دی کتاب ”پنجابی ادب“ اے۔ ایہناں محرکاں دے ویروے مگروں ایہہ گل سامنے آندی اے کہ تذکرہ نگاری دافن ویلے تے حالات دے تقاضیاں دا رد عمل سی۔ ویلے دے نال نال حالات تے لوڑاں وچ وکھرا رجحان ہوندا چلا گیا۔ ایس توں اڈھر نسل دے فنکار اپنی راہ دے تعین تے کوششاں دی کامیابی لئی بڑی حد تک اپنے وڈکیاں دے نقش قدم توں ای رہنمائی حاصل کردے، ایس پاروں ایہناں دے کارنامے کدے ضائع نہ ہون دیندے۔ تذکریاں دا وی ایہہ حال اے۔ کوئی ذمہ دار تے انصاف پسند مورخ ایہہ جرات نہیں کرسکدا کہ ماضی وچ وڈکیاں دے عظیم ورثے نوں حقیر من کے اگانہہ لانگھ جائے۔

حوالے

- 1- سید شہاب الدین دسنوی، جامع اردو لغات، جہلم: بک کارنر شوروم، سن، ص 248
- 2- آغا شرف، ڈاکٹر، اصطلاحات تدوین متن، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء، ص 75
- 3- اردو انگریزی ڈکشنری، ڈاکٹر ایس ڈبلیو میلن، لاہور: اردو سائنس بورڈ، 2005ء، ص 407
- 4- حنیف نقوی، شعرائے اردو کے تذکرے، لکھنؤ: اتر پردیش اردو اکادمی، 1998ء، ص 31
- 5- سلیم اختر، ڈاکٹر، اردو ادب کی مختصر ترین تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1987ء، ص 97
- 6- شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خاریک)، ص 31
- 7- قیام الدین قائم چاند پوری، تذکرہ مخزن نکات، لاہور: مجلس ترقی ادب، 1966ء، ص 19

- 8- عبدالحی صفا دایونی، مولوی، شمیم سخن (حصہ اول)، مراد آباد: مطبع امداد الہند، 1884ء، ص 8
- 9- شعرائے اردو کے تذکرے، ص 33
- 10- عبادت بریلوی، ڈاکٹر، اردو تنقید کا ارتقاء، کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، ص 102
- 11- انور سدید، ڈاکٹر، اردو ادب کی مختصر تاریخ (طبع پنجم)، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2006ء، ص 271
- 12- شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خارتک)، ص 31
- 13- شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خارتک)، ص 32
- 14- پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص 1
- 15- شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خارتک)، ص 33
- 16- اردو تنقید کا ارتقاء، ص 101
- 17- شاہین کرامت علی، پنجابی زبان بارے تذکریاں تے تاریخاں دا تنقیدی جائزہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1997ء،